

tam daire olmadıkları hakkındadır. Baş-tan sona yeni astronomi verilerine göre yazılan eserde akli meselelerde taklidin câiz olmadığı belirtildikten sonra "Tercih-i Hey'et-i Cedide" başlığı altında müstakil bir bahis açılıp Batlamyus veya Copernicus teorilerinden birini tercih etmenin gerekliliği üzerinde durulmuş ve bazı yeni müslüman astronomların Copernicus teorisinin doğruluğunu âyet ve hadislerin yardımıyla müdafaa ettikleri açıklanarak bu teori benimsemiştir. Bu arada bilim ve gözlem esaslarına uymayan Batlamyus sisteminin nasıl olup da bu kadar uzun zaman şöhretini sürdürebildiği hususu şaşkınlıkla karşılanmaktadır. Hâtime kısmı, bu yeni astronominin ortaya koyduğu kâinat anlayışının âyet ve hadislerle desteklendiğini açıklamak üzere kaleme alınmış ve o tarihe kadar telif edilmiş eserlerin hiçbirinde görülmeyen ölçüde bir din-bilim uzlaşmasının sağlanmasına gayret gösterilmiştir (İhsanoğlu, s. 103-104). Osmanlı ilim muhitinde *Efkârü'l-ceberût*'un yayımlanmasından sonra yeni astronominin Kur'an'a uygun olup olmadığı konusu çeşitli âlimler tarafından işlenmeye başlanmış ve kitap bu hususta bir kaynak haline gelmiştir. Bunun arkasından kaleme alınan eserler arasında Fasîhuddin İbrâhim b. Sıbgatullah el-Haydarî el-Bağdâdî'nin, Cevdet Paşa'nın isteği üzerine kaleme aldığı Arapça *İm'ânü'l-fiker fi'l-hey'eti'l-cedide-ti'l-eşer'i* (İstanbul 1292), Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın Türkçe *Serâirü'l-Kur'ân*'ı (İstanbul 1336), Bursalı Hâfız Abdurrahman AYGÜN'ün 1921'de telif ettiği üç ciltlik *el-Musâhabâtü'l-felekiyye fi'l-işârâti'l-Kur'âniyye* adlı Türkçe eseri (İSAM Ktp., nr. 11678) ve Mahmûd Şukrî el-Âlûsî'nin Arapça *Mâ delle 'aleyhi'l-Kur'ân mimmâ ya'dudü'l-hey'ete'l-cedidete'l-kavîmete'l-burhân* (Bağdat 1960) zikredilebilir. Süleyman Sûdî Efendi de *Tabakât-ı Müneccimîn* adlı Türkçe eserinde (tek nüshası torunu Noyan Brovalı'dadır), yeni astronominin Osmanlılar'a girişine öncülük eden başlıca eserin *Efkârü'l-ceberût* olduğunu söylemektedir (s. 128).

Hayâtizâde ayrıca babası Ahmed Efendi'nin yarım bıraktığı *Şerh-i Nuhbe-i Vehbî* adlı eseri tamamlamıştır; bunun tam bir nüshası İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (TY, nr. 5773). Müellif, 1261 (1845) yılında yazdığını belirttiği bu nüshanın başında yer alan mukaddimede babasının biyografisini de vermiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

M. Ali Terbiyet, *Dânişmendân-ı Âzerbaycân*, Tahran 1914, s. 305-306; *Osmanlı Müellifleri*, I, 284, 299-300; *Hediyetü'l-Ârifîn*, I, 356; Ekmeleddin İhsanoğlu, "Introduction of Western Science to the Ottoman World: A Case Study of Modern Astronomy (1660-1860)", *Transfer of Modern Science and Technology to the Muslim World*, İstanbul 1992, s. 103-104, not. 78; *JA*, CCVII (1925), s. 149-157; Fuad Köprülü, "Ab-baskulu Ağa", *Türk Halk Edebiyatı Ansiklopedisi*, İstanbul 1935, I, 18-22.

CEVAT İZGİ

HAYÂTÜ'L-HAYEVÂN

(حياة الحيوان)

Demîrî'nin

(ö. 808/1405)

hayvanlar ansiklopedisi
mahiyetindeki eseri.

Demîrî'yi Doğu'da ve Batı'da büyük bir şöhre kavuşturan *Hayâtü'l-hayevân*'ın "kübrâ" (büyük), "vustâ" (orta) ve "suğrâ" (küçük) olmak üzere üç ayrı şekli vardır. Diğerlerine göre para-zoolojik bir nitelik taşıyan kübrâ daha çok tarihe ve rüya tabirlerine yer verir ve zoolojik kitabından çok bir folklor derlemesi görünümündedir. Demîrî, 773 yılı Recebinde (Ocak 1372) otuz bir yaşında iken bitirdiği eserin önsözünde, bu kitabını kültürlü kimseler arasında rastlanan hayvanlarla ilgili bazı yanlış bilgileri düzeltmek amacıyla kaleme aldığını söyler; nitekim Taşköpri-zâde de onu "muhâdarât" türündeki çalısmalar arasında tanıtmıştır. Müellif hayvanlara dair bilgilerle birlikte edebî bilgiler de vermekte ve bu arada sık sık istitratlar yapmaktadır. Bunların en ünlüsü, eserin 1/13'ünü teşkil eden (72 sayfa) ve otuz beş kaynaktan derlenen halifeler tarihiyle ilgili olanıdır. Kitapta yer alan toplam 1069 madde hayvan adlarına göre alfabetik olarak sıralanmış, ancak hayvanlar kralı aslan (esed) en başa konulmuştur. Ne var ki eserde bazı mitolojik hayvanlara da yer verilmiş olması müellif için bir kusur sayılmaktadır. Kuşlara ayrılan 319 madde genellikle uzun olup içlerinde büyük bir risâle kadar olanları da vardır.

Eserde her hayvan hakkında şu sıraya göre bilgi verilmiştir: 1. Câhiz, İsmâil b. Hammâd el-Cevherî ve İbn Sîde'de olduğu gibi ismin filolojik açıklaması; 2. Aristo ve Câhiz'in eserlerinden faydalanılarak hayvanın alışkanlıklarına göre tanıtımı; 3. *Kütüb-i Sitte*'de ve diğer kaynaklardaki o hayvanla ilgili hadisler; 4. Dört mezhebe göre etinin helâl olup olmadığı ve helâl ise hangi kısımlarının yenilebileceği hakkında fikhî hükümler; 5. Başta Ah-

med b. Muhammed el-Meydânî'nin *Mecma'u'l-emşâl*'inden nakledilenler olmak üzere bu hayvanla ilgili atasözleri; 6. Aristo, Câhiz, Huneyn b. İshak, Ubeydullah b. Cibrâil, İbn Sînâ, İbn Zühr ve Zekeriyâ el-Kazvî'nin gibi âlimlerden nakledilen hayvanın çeşitli organlarının fizyolojik ve tıbbî özellikleri, salgı ve dışkılarıyla ilgili bilgiler; 7. Rüya tabirindeki yeri. Müellif, yalnız önemli kabul ettiği hayvanlar hakkında bu plana göre bilgi vermiş, diğerlerinde özellikle altıncı ve yedinci maddelerinde daha kısa tutmuştur.

Demîrî eserini hazırlarken 560 kitapla 199 divandan istifade ettiğini söylemektedir. Joseph de Somogyi'nin yaptığı incelemeye göre müellifin faydalandığı kaynakların sayısı 895'i bulmaktadır (*JA*, CCXIII [1928], s. 5-128); Sarton ise bu rakamı 807 olarak verir (*Introduction*, III/2, s. 1640). Bütünyle Arapça kaynaklardan faydalanılarak yazılan eserde yer alan Hermes, Abderalî Demokritos, Hipokrat, Eflâtun, Aristo, Galen ve Artemidoros gibi eski Yunan hakîmlerinin görüşleri, tercümeler döneminde Arapça'ya kazandırılmış eserlerden yapılan nakillere dayanmaktadır. Kitabın en uzun tartışması kazla (ivez) ilgili maddede bulunmaktadır. Kâtib Çelebi, Demîrî'nin Câhiz kadar hayvanat ilminin ehli olmadığını ve daha çok dinî ilimlerde başarı gösterdiğini, dolayısıyla amacının yalnızca bu konuda değişik üslûpta bir eser kaleme almak ve anlamı belirsiz isimleri açıklamak olduğunu belirtmektedir.

Hayâtü'l-hayevân birçok defa ihtisar ve tercüme edilmiş, ayrıca üzerinde çeşitli araştırma ve incelemeler yapılmıştır. A) Muhtasarları. 1. Muhammed b. Ebû Bekir el-Mahzûmî ed-Demâmîni (ö. 827/1424) tarafından *'Aynü'l-hayât* adıyla yapılan ihtisar. Demîrî'nin talebesi olan İbnü'd-Demâmîni, bu muhtasarını 823 (1420) yılında Hindistan'ın Pencap eyaletindeki Nehrevâle şehrinde tamamlamıştır. Kitabı bizzat Demîrî'den dinleyen müellif bu ihtisarında eserin aslı telif tarzına dokunmamış, fakat istitratları, felsefî ve dinî görüşleri, şiirlerden alınan şevâhidi ve hikâyeleri çıkararak doğrudan hayvanlar hakkında verilen bilgileri yeniden düzenlemiştir. Hint hükümdarlarından Emîr Ahmed Şah b. Muzaffer Şah'a sunulan eserin bir nüshası Rabat'ta el-Hizânetü'l-melekiyye'de (*Fihrisü'l-Hizâneti'l-melekiyye*, II, 23) bulunmaktadır (ayrıca bk. Brockelmann, *GAL*, II, 172; *Suppl.*, II, 171). 2. Takıyyüddin el-Fâsî'nin 822 (1419) yılında yaptığı ihtisar. 3. Cemâleddin Muhammed b. Ali b. Muham-

med eş-Şeybî el-Mekkî tarafından yapılan ihtisar. 4. İbn Kâdî Şühbe diye tanınan Ebû'l-Fazl Bedreddin Muhammed b. Ebû Bekir'in yaptığı ihtisar. Bir nüshası Bodleian Kütüphanesi'ndedir (GAL, II, 37). 5. Muhammed b. Abdülkerîm es-Safedî tarafından el-Mülteka't min 'Acâ'i-bi'l-mahlûkât ve Hayâtî'l-hayevân adıyla yapılan ihtisar (bu ihtisarlara için bk. Azîz Ali el-İzzî, XIV/4, s. 143). 6. Celâleddin es-Süyûtî'nin 901 (1496) yılında Dîvânü'l-Hayevân ve Zeylû'l-Hayevân adlarıyla iki cilt halinde yaptığı ihtisar. Birinci kısmın Brockelmann tarafından zikredilen nüshalarına (GAL, II, 172; Suppl., II, 171) ilâveten 902 (1496) tarihli bir nüshası Rabat'ta el-Hizânetü'l-melekiyye'de (Fihrisü'l-Hizâneti'l-melekiyye, II, 226), bir başka nüshası da Süleymaniye Kütüphanesi'nde (Fâtih, nr. 4170) bulunmaktadır; bu kısım Latince'ye de çevrilmiştir (aş. bk.). 7. Ömer b. Yûnus b. Ömer el-Hanefî tarafından Muhtaşar Hayâtî'l-hayevân adıyla yapılan ihtisar. Bir nüshası Harem-i şerif (Azîz Ali el-İzzî, XIV/4, s. 144), Âynü'l-hayât adını taşıyan bir nüshası da Topkapı Sarayı Müzesi (III. Ahmed, nr. 2409) kütüphanelerinde bulunmaktadır. Bu eser, adı bilinmeyen bir kişi tarafından 975'te (1567) Menâfi-i Hayevânât adıyla Türkçe'ye çevrilerek II. Selim'e sunulmuştur (Süleymaniye Ktp., Hâlet Efendi, nr. 367). 8. Ali el-Kârî'nin 1003'te (1595) Mekke'de Behcetü'l-insân ve mühcetü'l-Hayevân adıyla yaptığı ihtisarin bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (Esad Efendi, nr. 2899). 9. Muhammed b. Abdülkâdir b. Muhammed ed-Demîrî tarafından 1063 (1653) yılında Hâvî'l-hisân min Hayâtî'l-hayevân adıyla yapılan ihtisar. Çeşitli kütüphanelerde nüshaları vardır (Brockelmann, GAL, II, 172; Azîz Ali el-İzzî, XIV/4, s. 144). 10. Muhammed el-Hâzık'ın, Hayâtü'l-hayevân'ın Sabîh baskısından (Kahire 1353) el-Muhtâr min Hayâtî'l-hayevânî'l-kubrâ adıyla yaptığı ihtisar (Kahire 1958). Bunlardan başka Taşköprizâde Ahmed Efendi eserin Havâşşü'l-hayevân adlı bir muhtasarını gördüğünü söylemektedir (Miftâhu's-sa'ade, I, 331).

B) Hayâtü'l-hayevân'ın ve Muhtasarlara'nın Tercümeleri. 1. Muhammed b. Süleyman'ın 800 (1398) yılında yaptığı muhtemelen ilk ve ilâveli Türkçe tercüme (TSMK, Revan Köşkü, nr. 1664). 2. Hakîm Şah el-Kazvîni tarafından yapılarak Sultan I. Selim'e sunulan ilâveli Farsça tercüme (Keşfü'z-zunûn, I, 696-697). 3. Muhammed Taki et-Tebrîzî'nin Şah II. Ab-

bas'ın emriyle Havâşşü'l-Hayevân adıyla yaptığı Farsça tercüme. 4. İdrîs-i Bitlîsî tarafından I. Selim'in emriyle Havâşşü'l-hayevân (Terceme-i Hayâtü'l-hayevân) adıyla yapılan Farsça tercüme (TSMK, Revan Köşkü, nr. 1665). 5. Süyûtî'nin Dîvânü'l-Hayevân adlı muhtasarının I. cildini Abraham Ecchellensis Latince'ye çevirmiş ve Fransız Samuel Bochart tarafından baskıya hazırlanan tercüme 1647'de Paris'te basılmıştır. Bochart bu tercümenin büyük bir kısmını, 1663'te Londra'da iki cilt halinde yayımlanan Kitâb-ı Mukaddes'te adları geçen hayvanlara dair Hierozoicon adlı eserine ilâve etmiştir. 6. Silvestre de Sacy, kitaptan yaptığı seçmeleri tercüme ederek 1787'de Strasbourg'da yayımladığı Oppianos II'nin Fransızca baskısına ek olarak çıkarmıştır. 7. A. Perron deve, siğir, koyun ve fillerle ilgili yaptığı seçmeleri notlarla birlikte neşretmiştir: Le Nâcéri, La perfection des deux arts on traité complet d'hippologie et d'hippiatrie arabes (I-III, Paris 1852-1860; III, 1860, s. 425-473). 8. Arapça metnin 1285 (1868) İran baskısından yapılan ve bugün Bibliothèque de l'Arsenal'de bulunan Farsça tercüme

(Azîz Ali el-İzzî, XIV/4, s. 145). 9. Aynı baskıdan Pétis de la Croix'nın yaptığı Fransızca tercüme (a.g.e., a.y.). 10. Abdülhalîm b. Ali b. Süleyman b. Abdürreşîd el-Kırîmî'nin yaptığı Türkçe tercüme. Bir nüshası Dârü'l-kütübî'l-Misriyye'de (Tal'at, Târîh-i Tabîi-Türkî, nr. 776) kayıtlıdır (Mübeşşir et-Tırâzî, I, 197). 11. Abdurrahman b. İbrâhim es-Sivâşî tarafından yapılan Türkçe tercüme (I-II, İstanbul 1272; bk. Özege, IV, 1817). 12. A. S. G. Jakyar'ın iki ciltlik İngilizce çevirisi (London-Bombay 1906-1908). I. cilt önsöz, İngilizce ve Arapça indeksler ihtiva eder. II. cildin ancak birinci kısmı yayımlanabildiği için indeks yoktur. Editörün ölümüyle eser yarım kalmış, ancak "ebû'l-firâs" (aslan) kadar olan ve kitabın 3/4'ünü teşkil eden kısmı yayımlanabilmiştir.

C) Hayâtü'l-hayevân'la İlgili Araştırmalar. 1. A. Perron eserin deve, siğir, koyun ve fillerle ilgili kısımlarından yaptığı seçmeleri, 1852-1860'ta Paris'te neşrettiği İbnü'l-Münzir el-Baytâr'ın eseri Kâmilü's-şinâ'ateyn ile ilgili araştırmasına ilâve etmiştir (yk. bk.). 2. Lucien Leclerc, 1876'da Paris'te yayımladığı Histoire de

Hayâtü'l-hayevân adlı eserin Ömer b. Yûnus el-Hanefî tarafından yapılan muhtasarının ilk iki sayfası (TSMK, III. Ahmed, nr. 2409)

la medicine arabe adlı kitabının II. cildinde eserle ilgili tenkitli bir araştırmaya yer vermiştir (s. 278-279). 3. Macar şarkiyatçısı Sándor Kégi yaptığı bir incelemeyi Budapeşte'de yayımlamıştır (1889). 4. Eserle ilgili en değerli çalışmalardan biri, İngilizce çevirinin sahibi A. S. G. Janyakar tarafından I. ciltteki mukaddime kaleme alınmıştır (yk. bk.). 5. J. Stephenson, 1928'de neşrettiği Hamdullah el-Müstevfî'nin *Nüzhetü'l-kulûb*'ü dolayısıyla *Hayâtü'l-hayevân*'da hayvanlarla ilgili bilgiler üzerinde durmuştur (Sarton, III/2, s. 1641). 6. Bodenheimer haşerelere dair yaptığı seçmeleri 1928'de yayımlamıştır (a.g.e., a.y.). 7. H. A. Winkler, *Hayâtü'l-hayevân*'da domuzla ilgili bir araştırma neşretmiştir: "Eine Zusammenstellung christlicher Geschichten im Artikel über das Schwein in Damiri's Tierbuch" (Isl., XVIII/3-4, s. 285-293). 8. Joseph de Somgyi, 1928-1960 yılları arasında *Hayâtü'l-hayevân* üzerine aşağıdaki konularda bir dizi araştırma yayımlamıştır: a) "Index des sources de la Hayât al-Hayawân de ad-Damiri" (JA, CCXIII [1928], s. 5-128); b) "Die Chalifengeschichte in Damiri's Hâjât al-Hajawân" (Isl., XVIII/1-2, s. 154-158; BSOAS, VIII, 143-155); c) "The Interpretation of dreams in Damiri" (JRAS [1940], s. 1-20); d) "Biblical figures in ad-Damiri's Hayât al-Hayawân" (bu makale, Dr. E. Mahler için 1937'de Budapeşte'de neşredilen armağan kitabında [Dissertation in Honorem E. Mahler] çıkmıştır); e) "Chess and Backgammon in Ad-Damiri's Hayât al-Hayawân" (Etudes orientales à la mémoire de Paul P. Hirschler [1950], s. 101-110); f) "Ad-Damiri's Hayât al-hayawân. An Arabic Zoological lexion" (Osiris, IX [1950], s. 33-34); g) "Medicine in ad-Damiri's-Hayât al-hayawân" (JSS, II [1957], s. 62-91); h) "Magic in ad-Damiri's-Hayât Al-Hayawân" (JSS, III [1958], s. 265-287); i) "al-Jâhiz and ad-Damiri" (Annual of the Leeds University Oriental Society [1958-1959], I, 55-60); j) Die Stellung ad-Damiri's in der arabischen literatur" (WZKM, LVI [1960], s. 192-206). 9. Celil Ebû'l-Hub, *Hayâtü'l-hayevân* hakkında dört araştırma hazırlayıp bunları 1967-1983 yılları arasında Bağdat'ta neşretmiştir: a) "İlmü'l-hayevân 'inde'l-müslimîn ve'l-ʿArab: Hayâtü'l-hayevân el-kübrâ li'd-Demîrî" (el-Aklâm, IV/4, 1967); b) "eş-Şüdiyyûât fî Kitâbi Hayâti'l-hayevân el-kübrâ li'd-Demîrî" (MMLr., XVIII [1969], s. 225-241); c) "el-Berrü-mâ'iyât ve'z-zevâhif fî Kitâbi Hayâti'l-hayevân el-kübrâ li'd-Demîrî" (a.e., XX [1970], s. 162-185); d) "el-Esmâk fî

Kitâbi Hayâti'l-hayevân el-kübrâ li'd-Demîrî" (a.e., XXXIV/4 [1983], s. 270-295).

Hayâtü'l-hayevân kübrâ şekli esas alınarak birçok defa basılmıştır. İlk baskısı, Hidiv Said Paşa'nın isteği üzerine Muhammed Kattâ' el-Adevî'nin gayretiyle 1275'te (1858) Mısır'da Bulak Matbaası'nda iki cilt olarak yapılmıştır; bu baskı sonrakilerden daha sağlıklıdır. İkinci baskı, Muhammed es-Sabbâğ tarafından 1284'te (1867) yine aynı matbaada gerçekleştirilmiş, bunu 1285'te (1868) İran'da yapılan üçüncü baskı takip etmiştir; son devirde yapılan Farsça, Fransızca ve İngilizce tercüme bu resimli Arapça neşre dayanmaktadır. Kitabın daha sonra da çeşitli baskıları gerçekleştirilmiştir (Bulak 1292; Kahire 1305, kenarında ilk defa Kazvî'nin 'Acâ'ibü'l-mahlûkât'ı olduğu halde; Kahire 1311, 1315, 1319, 1330, 1353; 1398/1978, sonunda Kazvî'nin 'Acâ'ibü'l-mahlûkât'ı ile birlikte).

BİBLİYOGRAFYA :

Taşköprizâde, Miftâhu's-sa'ade, I, 331; Keşfü'z-zunûn, I, 386, 619, 696-697; II, 1004, 1190, 1537, 1538, 1741, 1875; Brockelmann, GAL, II, 37, 172-173; Suppl., II, 170-171; Sarton, Introduction, III/2, s. 1639-1641, 1867; Özege, Katalog, IV, 1817; Adıvar, Osmanlı Türklerinin İlim (Kazancıgil), s. 30; Fihrisü'l-Hizâneti'l-Melekiyye, Rabat 1980, II, 23, 226; Ziriklî, el-Aklâm (Fethullah), VII, 118; Mübeşşir et-Tirâzî, Fihrisü'l-mahlûkâtü'l-Türkiyyeti'l-Osmâniyye: 1870-1980, Kahire 1987, I, 197; Joseph de Somgyi, "Index des sources de la Hayât al-Hayawân de ad-Damiri", JA, CCXIII (1928), s. 5-128; a.mlf., "ad-Damiri's Hayât al-Hayawân. An Zoological Lexicon", Osiris, IX, Bruges 1950, s. 33 vd.; a.mlf., "al-Jâhiz and ad-Damiri", Annual of the Leeds University Oriental Society, I, Leiden 1958-59, s. 55-60; a.mlf., "Die Stellung ad-Damiri's in der arabischen literatur", WZKM (1960), s. 192-206; Celil Ebû'l-Hub, "eş-Şüdiyyûât fî Kitâbi Hayâti'l-hayevân el-kübrâ li'd-Demîrî", MMLr., XVIII (1969), s. 225-241; Azîz Ali el-İzzî, "ed-Demîrî ve kitâbü Hayâtü'l-hayevân", el-Mevrid, XIV/4, Bağdad 1985, s. 139-152; M. V. McDonald, "Animal-Books as a Genre in Arabic Literatür", British Society for Middle Eastern Studies Bulletin, XV/1-2, London 1988, s. 3, 7-10; M. Reşad et-Tûbâ, "Hayâtü'l-hayevân el-kübrâ", Tl, III, 776-783.

CEVAT İZGİ

HAYBER

(خبر)

Hicaz'da

Medine-Suriye yolu üzerinde bulunan eski bir ticaret ve ziraat merkezi.

Hayber aslında, Medine'nin yaklaşık 180 km. kadar kuzeyinden başlayan ve denizden 850-1000 m. yükseklikte yer alan etrafı volkanik topraklarla çevrili ge-

niş bir vadinin adıdır. Bazı müelliflerin ifadesine göre kelime bölgede oturan yahudilerin dilinde "kale" anlamını taşıyordu (Yâkût, II, 409). Şehrin adını, kurucusu Hayber b. Kâniye b. Mehlâil'den aldığı rivayet edilir (Bekrî, I, 523). Özellikle Câhiliye döneminde yahudilerin oturduğu yedi ayrı kaleden oluşan ve bunların sağlamlılığıyla tanınan Hayber içinde bulunduğu vadinin verimliliği ve su bentlerinin çokluğu ile de meşhurdur (DîA, V, 463); aynı zamanda yarımada'nın güney-kuzey ana yolu üzerinde önemli bir ticaret merkeziydi ve içinden Hîre yolu da geçiyordu. Burada, Hindistan ve Çin gibi uzak diyarlardan gelen malların yanı sıra bölgenin hayvancılık, sebzeçilik ve meyvecilikten elde edilen ürünleri, ziynet eşyaları, silâhlar, ziraat aletleri, bal ve şaraplar, çeşitli kumaşlar ve köleler alınıp satılır, bundan başka sarraflık da yapılırdı. Bu ticarî faaliyetler, özellikle her yıl hac mevsiminden sonra 10-30 Muharrem tarihleri arasında kurulan meşhur Netâh (Netât) panayırında yoğunlaşır; başta Mekke ve Yesrib (Medine) olmak üzere Yemen, Hadramut, Bahreyn, Tâif, Suriye ve Filistin ile Irak taraflarından pek çok kişi buraya akın ederdi. İslâmiyet'in ilk yıllarında Hayber vadisinde birçok vaha bulunuyor ve ne kadar yükseğe çıkılırsa çıkılsın şehri teşkil eden kalelerin tamamını birlikte görebilmek mümkün olmuyordu. Hz. Peygamber zamanında Ketîbe adlı yerde 40.000 hurma ağacının varlığından söz edilir (İbn Kesîr, IV, 202). Bugün de şehrin güneyindeki yüksek dağın eteğinde birkaç kilometrekarelik sık ağaçlı bir vaha yer almaktadır. 1987'de Hayber şehrinde 12.000 kişi yaşamaktaydı (Atlasü'l-müdüni's-Su'ûdiyye, s. 121).

Hayber'le ilgili en eski bilgilere, son Bâbil kralı Nabonid'in (m.ö. 556-539) Harran'da 1956 yılında bulunan bir yazıtında rastlanmaktadır. Bu yazıtta, adı geçen kralın Teymâ'da ikinci başşehrini kurduktan sonra Hayber ve Fedek'ten geçerek Yesrib'e kadar yolculuk yaptığı söylenmektedir. Yine Harran yakınlarında Lece'de ele geçen bir başka yazıtta da Şerhîl b. Talmû'nun Hayber seferinden bir yıl sonra 463'te Zelmertûl'u inşa ettirdiğine dair bir kayıt bulunmaktadır. İbn Kuteybe'ye göre ise bu sefer Hâris b. Ebû Şemir (Hâris b. Cebele) tarafından düzenlenmiştir (el-Ma'ârif, s. 642; tarihî 568 olması gerektiği hakkında bk. Littmann, s. 193 vd.). O sıralarda Hayber'de kimlerin oturduğu bilinmemektedir; ancak alt-